

Adios, Patria adorada, region del sol querida,
 Perla del mar de Oriente, nuestro perdido Eden!
 A darte voy alegre la triste mustia vida,
 Y fuera más brillante más fresca, más florida
 Tambien por ti la diera, la diera por tu bien.
 En campos de batalla, luchando con delirio
 Otros te dan sus vidas sin dudas, sin pesar;
 El sitio nada importa, ciprés, laurel o lirio,
 Cadalso o campo abierto, combate o cruel martirio,
 Lo mismo es si lo piden la patria y el hogar.
 Yo muero cuando ves que el cielo se colora.
 Y al fin anuncia el día tras lóbrego capur:
 Si grana necesitás para tener tu aurora,
 Vierte la sangre mia, derrámala en buen hora
 Y dorela un reflejo de tu nascente luz.
 Mis sueños cuando apenas muchacho adolescente,
 Mis sueños cuando joven ya lleno de vigor,
 Fueron el verte un día, faja del mar de oriente,
 Secó los mejores ojos, alta la terra frente,
 Sin ceño, sin arrugas, sin manchas de rubor,
 Ensueño de mi vida, mi ardiente vivo anhelo,
 Salud te quite el alma que pronto va a partir!
 Salud! ah qué es hermoso caer por darte vuelo,
 Morir por darte vida, morir bajo tu cielo,
 Y en tu encantada tierra la eternidad dormir.
 Si sobre mi sepulcro vieras dotar un día
 Entre la espera y cebra sencilla, humilde flor,
 Acércala a tus labios y besa al alma mia,
 Y sienta yo en mi frente bajo la tumba fría,
 De tu ternura el soplo de tu hábito el calor.
 Deja a la luna verme con luz tranquila y serena:
 Deja que el alba envíe su resplandor fugaz,
 Deja gemir al viento con su murmullo grave

Reproduction of the original manuscript of the “Ultimo Adios” which was folded so many times when it was hidden in the lamparilla. Rizal’s sisters had to unfold it delicately with their hairpins. The original manuscript has writing on both sides of the paper which measure 9.5 x 15 cms. (Ambeth Ocampo, *Rizal Without the Overcoat*, revised edition (Pasig City: Anvil Publishing, Inc., 1996), 90).

MI ULTIMO ADIOS

José Rizal

Adiós, Patria adorada, región del sol querida,
 Perla del Mar de oriente, ¡nuestro perdido Edén!
 A darte voy alegre la triste mustia vida,
 Y fuera más brillante, más fresca, más florida,
 También por ti la diera, la diera por tu bien.

En campos de batalla, luchando con delirio
Otros te dan sus vidas sin dudas, sin pesar;
El sitio nada importa, ciprés, laurel o lirio,
Cadalso o campo abierto, combate o cruel martirio,
Lo mismo es si lo piden la Patria y el hogar.

Yo muero cuando veo que el cielo se colora
Y al fin anuncia el día, tras lóbrego capuz;
Si grana necesitas para teñir tu aurora,
Vierte la sangre mía, derrámala en buen hora
Y dórela un reflejo de su naciente luz.

Mis sueños cuando apenas muchacho adolescente,
Mis sueños cuando joven ya lleno de vigor,
Fueron el verte un día, joya del Mar de oriente,
Secos los negros ojos, alta la tersa frente,
Sin ceño, sin arrugas, sin manchas de rubor.

Ensueño de mi vida, mi ardiente vivo anhelo,
¡Salud! te grita el alma que pronto va a partir;
¡Salud! ah, que es hermoso caer por darte vuelo,
Morir por darte vida, morir bajo tu cielo,
Y en tu encantada tierra la Eternidad dormir.

Si sobre mi sepulcro vieres brotar un día
Entre la espesa yerba sencilla, humilde flor,
Acércala a tus labios y besa al alma mía,
Y sienta yo en mi frente, bajo la tumba fría,
De tu ternura el soplo, de tu hálito el calor.

Deja a la luna verme con luz tranquila y suave,
Deja que el alba envíe su resplandor fugaz,
Deja gemir al viento con su murmullo grave,
Y si desciende y posa sobre mi cruz un ave,
Deja que el ave entone su cántico de paz.

Deja que el sol, ardiendo, las lluvias evapore
Y al cielo tomen puras, con mi clamor en pos;
Deja que un ser amigo mi fin temprano llore
Y en las serenas tardes, cuando por mí alguien ore
Ora también, ¡oh, Patria, por mi descanso a Dios!

Ora por todos cuantos murieron sin ventura,
Por cuantos padecieron tormentos sin igual,
Por nuestras pobres madres, que gimen su amargura;
Por huérfanos y viudas, por presos en tortura
Y ora por ti, que veas tu redención final.

Y cuando, en noche oscura, se envuelva el cementerio
Y solos sólo muertos queden velando allí,
No turbes su reposo, no turbes el misterio,
Tal vez acordes oigas de cítara o salterio,
Soy yo, querida Patria, yo que te canto a ti.

Y cuando ya mi tumba de todos olvidada
No tenga cruz ni piedra que marquen su lugar,
Deja que la are el hombre, la esparza con la azada,
Y mis cenizas, antes que vuelvan a la nada,
El polvo de tu alfombra que vayan a formar.

Entonces nada importa me pongas en olvido.
Tu atmósfera, tu espacio, tus valles cruzaré.
Vibrante y limpia nota seré para tu oído,
Aroma, luz, colores, rumor, canto, gemido
Constante repitiendo la esencia de mi fe.

Mi Patria idolatrada, dolor de mis dolores,
Querida Filipinas, oye el postrer adiós.
Ahí te dejo todo, mis padres, mis amores.
Voy donde no hay esclavos, verdugos ni opresores;
Donde la fe no mata, donde el que reina es Dios.

Adiós, padres y hermanos, trozos del alma mía,
Amigos de la infancia, en el perdido hogar;
Dad gracias que descanso del fatigoso día;
Adiós, dulce extranjera, mi amiga, mi alegría,
Adiós, queridos seres. Morir es descansar.

PAHIMAKAS

Huling Paalam ni Dr. José Rizal Salin ni Andres Bonifacio

Pinipintuho kong Bayan ay paalam,
Lupang iniilog ng sikat ng araw,
mutyang mahalaga sa dagat Silangan,
kaluwalhatiang sa ami'y pumanaw.

Masayang sa iyo'y aking idudulot
ang lanta kong buhay na lubhang malungkot;
maging maringal man at labis alindog
sa kagalingan mo ay aking ding handog.

Sa pakikidigma at pamimiyapis
ang alay ng iba'y ang buhay na kipkip,
walang agam-agam, maluag sa dibdib,
matamis sa puso at di ikahapis.

Saan man mautas ay dikailangan,
cipres o laurel, lirio ma'y patungan
pakikipaghamok, at ang bibitayan,
yaon ay gayon din kung hiling ng Bayan.

Ako'y mamamatay, ngayong namamalas
na sa silinganan ay namamanaag
yaong maligayang araw na sisikat
sa likod ng luksang nagtabing na ulap.

Ang kulay na pula kung kinakailangan
na maitina sa iyong liway-way,
dugo ko'y isabong at siyang ikinang
ng kislap ng iyong maningning na ilaw

Ang aking adhika sapul magkaisip
ng kasalukuyang bata pang maliit,
ay ang tanghaling ka at minsan masilip
sa dagat Silangan hiyas na marikit.

Natuyo ang luhang sa mata'y nunukal,
taas na ang noo't walang kapootan,
walang bakas kunot ng kapighatian
gabahid man dungis niyong kahihyan.

Sa kabuhayang ko ang laging gunita
maningas na aking ninanasa-nasa
ay guminhawa ka ang hiyas ng diwa
hingang papanaw ngayong biglang-bigla.
pag hingang papanaw ngayong biglang-bigla.

Ikaw'y guminhawa laking kagandahang
akoy malugmok, at ikaw ay matanghal,
hiniga'y malagot, mabuhay ka lamang
bangkay ko'y masilong sa iyong Kalangitan.

Kung sa libingan ko'y tumubong mamalas
sa malagong damo mahinhing bulaklak,
sa mga labi mo'y mangyayaring itapat,
sa kaluluwa ko hatik ay igawad.

At sa aking noo nawa'y iparamdam,
sa lamig ng lupa ng aking libingan,
ang init ng iyong paghingang dalisay
at simoy ng iyong paggiliw na tunay.

Bayaang ang buwan sa aki'y ititig
ang iwanag niyang lamlam at tahimik,
liwayway bayaang sa aki'y ihatid
magalaw na sinag at hanging hagibis.

Kung sakasakaling bumabang humantong
sa krus ko'y dumapo kahit isang ibon
doon ay bayaan humuning hinahon
at dalitin niya payapang panahon.

Bayaan ang ningas ng sikat ng araw
ula'y pasingawin noong kainitan,
magbalik sa langit ng boong dalisay
kalakip ng aking pagdaing na hiyaw.

Bayaang sino man sa katotang giliw
tangisang maagang sa buhay pagkitil;
kung tungkol sa akin ay may manalangin
idalangin, Bayan, yaring pagka himbing.

Idalanging lahat yaong nangamatay,
mangagatiis hirap na walang kapantay;
mga ina naming walang kapalaran
na inihihibik ay kapighatian.

Ang mga bao't pinapangulila,
ang mga bilanggong nagsisipagdusa;
dalanginin namang kanilang makita
ang kalayaan mong, ikagiginhawa.

At kung an madilim na gabing mapanglaw
ay lumaganap na doon sa libinga't
tanging mga patay ang nangaglalamay,
huwag bagabagin ang katahimikan.

Ang kanyang hiwagay huwag gambalain;
kaipala'y maringig doon ang taginting,
tunog ng gitara't salterio'y mag saliw,
ako, Bayan yao't kita'y aawitin.

Kung ang libingan ko'y limat na ng lahat
at wala ng kurus at batang mabakas,
bayaang linangin ng taong masipag,
lupa'y asarolin at kauyang ikalat.

At mga buto ko ay bago matunaw
maowi sa wala at kusang maparam,
alabok ng iyong latag ay bayaang
siya ang babalang doo'y makipisan.

Kung magka gayon na'y aalintanahin
na ako sa limot iyong ihabilin
pagka't himpapawid at ang panganorin
mga lansangan mo'y aking lilibutin.

Matining na tunog ako sa dingig mo,
ilaw, mga kulay, masamyong pabango,
ang ugong at awit, pag hibik sa iyo,
pag asang dalisay ng pananalig ko.

Bayang iniirrog, sakit niyaring hirap,
Katagalugang ko pinakaliliyag,
dinggin mo ang aking pagpapahimakas;
diya'y iiwan ko sa iyo ang lahat.

Ako'y patutungo sa walang busabos,
walang umiinis at berdugong hayop;
pananalig doo'y di nakasasalot,
si Bathala lamang dooy haring lubos.

Paalam, magulang at mga kapatid
kapilas ng aking kaluluwa't dibdib
mga kaibigan bata pang maliit
sa aking tahanan di na masisilip.

Pag pasasalamat at napahinga rin,
paalam estranherang kasuyo ko't aliw,
paalam sa inyo, mga ginigiliw;
mamatay ay siyang pagkakagupiling!

HULING PAALAM

José Rizal
Salin ni Vicente de Jesus¹

Paalam na Bayang pinipintuho ko, na mahal sa araw,
sa dagat Silanga'y Mutya kang sa ami'y lwalhating pumanaw;
sa iyo'y masayang handog ang malungkot at laing na buhay,
na kung may ningning man, sariwa at hitik sa kabulaklaka'y
ihahandog ko rin dahilan sa iyong mga kabutihan.

Sa parang ng digma, na taboy ng hibang na pakikibaka,
ang handog ng iba ay buhay nang walang alinlanga't dusa,
walang kailangan kahit saang pook, lungkot o ligaya,
bibitaya't parang, digmaa't pahirap, lahat ay iisa,
kung gayon ang nais ng Baya't tahanang pinakasisinta.

Mamamatay akong tanaw nang may kulay iyang langit nati't
Ibinababala, sa wakas, ang araw sa likod ng dilim;
Kung pula ang iyong kinakailangan upang pakinangin
Ang iyong liwayway, dugo ko'y ibubo, at gintuan na rin
Ang taglay na sinag ng sumisikat mong araw na maningning.

¹ He was born in the populous district of Tondo on February 21, 1890; he obtained a bachelor of arts degree from the Ateneo de Manila in 1906. He finished his philosophy in letters with a rating of excellent at the University of Santo Tomas in 1912 and obtained a bachelor of laws degree summa cum laude from the defunct Escuela de Derecho in 1917.

The author saw service in many newspapers, among them are : Ang Mithi, La Vanguardia, El Pueblo and El Debate. He also wrote for all the Spanish magazines in Manila.

He is the brother of Jose Corazon better known as Huseng Batute, tagalong poet who was the champion of Balagtas.

Other Tagalog translation of the poem were done by: Rufino Alejandrino, "Huling Paalam"; Aurelio Alvero "Huling Paalam"; Primo Arambulo, "Huling Paalam"; J. Cruz Balmaceda, "Huling Pahimakas"; Andress Bonifacio, "Pahimakas ni Dr. Jose Rizal"; Desiderio Camacho, "Huling Paalam"; Santiago Y. Cuino, Huling Paalam ni Dr. Jose Rizal"; Jose Corazon de Jesus, "Huling Paalam"; J.R. de Leon, " Huling Paalam" Eduardo Pandilla de Leon 'Pahimakas' Nieves Baens del Rosario, 'Huling Paalam' Bartolome del Valle and Benigno Zamora, " Huling Paalam, "Huling Paalam,"1969; Albino Dimayuga, " Huling Paalam ni Rizal"; Jose Gatmaitan, " Huling Paalam", Jose Villa Panganiban, " Huling Pahimakas ni Rizal, " Sept. 14, 1957; Pascual Poblete, "Huling Caisipan", Constancio Santos, "Pahimakas, " 1948; Basilio Sarmiento, "Huling Pahimakas ni Dr. Jose Rizal", Jose N. Sevilla, "Ang Huling Paalam' Guillermo Tolentino, 'Ang Huling Paalam Rizal"; Antonio B. Valeriano, 'Ang Huling Paalam ni Dr. Jose Rizal', and Mar Yulip, "Pahimakas."

Ang aking pangarap noong ako'y batang halos kamusmusan,
ang mga pangarap nang magbinata nang puspos kasiglahan,
ay Makita kitang isang arw'y hiyas ng dagat Silangan,
ang itim mong mata ay wala nang luha't ang noo mo naman
ay wala nang kunot, ni gatla o bahid niyong kahihyan.

Ang mga pangarap nitong aking buhay, maalab na hangad,
Mabuhay! – ang sigaw niring kaluluwang yayao na agad,
Mabuhay! – kay gandang malugami ako't ikaw'y makalipad,
mamatay nang ikaw'y mabuhay, yumao sa langit mong tapat
at sa mabalaning lupa mo'y maidlip nang wala nang wakes.

Kung sa libingan ko, minsan isang araw'y makita mong nasnaw
ang isang bulaklak sa masinsing damo na nayayapakan,
sa mga labi mo'y ilapit at yaring kaluluwa ko'y hagkan,
upang sa noo ko'y aking maramdaman sa lamig ng hukay
ang bulong ng iyong lambing at ang init ng hingang taglay.

Bayaang itunghay sa akin ng buwan ang kanyang liwanag,
bayaang sinagan ako ng liwayway na dagling lumipas,
bayaang humibik ang hangin sa kanyang banayad na lipad,
at kung sa kurus ko ay may isang ibong dumapo paglapag,
bayaang ihuni ng ibon ang awit ng pamamanatag

Bayaang ag tubig ng ulan sa init ng araw'y sumingaw,
ibalik sa langit na kasunod itong aking panambitan;
bayaang iluha ng katoto yaring maagang pag panaw,
at sa dapit-hapon kapag may nag ukol sa akin ng dasal
dumalangin ka rin sa Diyos, Bayan kong ako'y matiwasay.

Idalangin mo rin ang mga namatay na kinulang-palad,
ang nagsipagtiis ng mga pahirap na walang katulad;
mga ina namin na inihibik ang kanilang saklap,
ang mga kapatid, balo't napipiit sa madlang pahirap
at ang sarili mong nawa'y makakita ng paglayang ganap.

Kung ang libingan ko'y mabalot nang gagap ng gabing madilim,
at doo'y wala na kundi pawang patay ang nagtatanod din,
ang katahimika't pati ang hiwaga'y huwag bulahawin;
kaipala'y tunog ng isang kudyapi ang iyong mapapansin,
ako yaon, Bayan, inaawitan ka nang boong paggiliw.

At kung ang libingang kinabaunan ko'y limot na ng madla,
wala na ni krus, ni kahit na batong maaaring tanda,
bayaan sa taong yao'y araruhi't isabog ang lupa
ng kanyang asarol, bago ang abo ko'y mauwi sa wala
ay makahalo na ng iyong tuntingang lupang pinagpala.

Kung magkakagayon na'y hindi na mahapding ako ay limutin ;
Aking lilibutin ang iyong paligid, lambak, papawirin;
Malalaman mo ri't iyong maririnig na ako'y taginting,
Halimuyak, ilaw, mga kulay, ugong, awit at hinaing,
Na ang kalinisan ng pananalig ko'y uulit-ulitin.

Bayang sinasamb, na sakit ng lahat niring mga sakit,
sintang Pilipinas, pakinggan mo ngayon ang huli kong sulit ;
diya'y iiwan ko ang aking magulang at mga pag-ibig,
at ako'y yayao sa walang alipi't mga manlulupig ;
Diyos lang ang hari't hindi pumapatay ni ang pananalig.

Paalam magulang, mga kapatid kong kapilas ng buhay,
mga kaibigan ng kabataan ko sa sawing tahanan;
pasalamat kayo't mapapahinga na sa hirap ng araw;
paalam, banyagang aking kaibiga't aking katuwaan;
paalam sa lahat, mamatay ay siyang pagpapahingalay.

RIZAL'S VALEDICTORY ADDRESS

José Rizal

Translated by Nick Joaquin²

Land that I love – farewell! O land the Sun loves!
Pearl in the sea of the Orient: Eden lost to your brood!
Gaily go I to present you this hapless hopeless life;
were it more brilliant, had it more freshness, more bloom:
still for you would I give it - would give it for your good

In barricades embattled, fighting with delirium,
others donate you their lives without doubts, without gloom,
The site doesn't matter: cypress, laurel or lily;
gibbet or open field, combat or cruel martyrdom,
are equal if demanded by country and home.

I am to die when I see the heavens go vivid,
announcing the day at last behind the dead night.
If you need colour, colour to stain that dawn with
let spill my blood, scatter it in good hour,
and drench in its gold one beam of the newborn light.

My dreams when a lad, when scarcely adolescent:
my dreams when a young man, now with vigour inflamed;
were to hold you one day – Jewel of eastern waters! –
griefless the dusky eyes: lofty the upright bow:
unclouded, unfurrowed, unblemished, and unashamed!

Enchantment of my life, my ardent avid obsession:
To your health! cries the soul, so soon to take the last leap;
To your health! O lovely: how lovely: to fall that you may rise!
to perish that you may live! to die beneath your skies!
and upon your enchanted ground the eternities to sleep!

² A poet, fictionist, essayist, biographer, playwright and National Artist, born on May 4, 1917 in Paco, Manila. He started writing short stories, poems and essays which were published in Manila magazines and foreign journals in 1934. The University of Santo Tomas awarded him an Associate in Arts certificate on the strength of his literary talents and later, the same gave him a two – year scholarship to the Albert College in Hongkong where he studied Latin in the late 1940's.

He was a staff writer of the Free Press magazine with *Quijano de Manila* as by line from 1950 to 1970. He was a recipient of several prizes and awards. These include the Carlos Palanca Memorial Award, Free Press Contest prize, the Stonehill Novel Prize, and the Republic Heritage award. He has been a Rockefeller Foundation fellow. His first book *Prose and Poems* (1952) was chosen by the panel of critics as the 'most distinguished book in fifty years of the Philippine literature in English.'

Should you find someday, somewhere on my gravemound, fluttering
among tall grasses, a flower of simple frame:
caress it with your lips and you kiss my soul.
I shall feel on my face across the cold tombstone,
of your tenderness: the breath – of your breath: the flame.

Suffer the moon to keep watch, tranquil and suave, over me;
suffer the dawn its flying lights to release:
suffer the wind to lament in murmurous and grave manner
and should a bird drift down and alight on my cross,
suffer the bird to intone its canticle of peace.

Suffer the rains to dissolve in my fiery sunlight,
and purified reascending heavenward bear my cause:
suffer a friend to grieve I perished so soon:
and on my fine evenings, when someone prays in my memory,
pray also: O my Land, that in God I repose.

Pray for all who have fallen befriended by no fate:
for all who braved the bearing of torments all bearing past:
for our pitiful mothers, piteously breathing forth bitterness:
for orphans and widows: for those in tortured captivity
and yourself pray to behold your redemption at last.

And when in dark night shrouded the graveyards lies
and only, only the dead keep vigil the night through:
keep holy the peace: keep holy the mystery.
Strains, perhaps, you will hear – of zither, or of psalter
it is I: O land I love: it is I who sing to you!

And when my grave stands wholly remembered
and unlocated (no cross upon it, no stone there plain):
let the site be wrecked by the plow and cracked by the spade:
and let my ashes, before they vanish to nothing,
as dust be formed a part of your carpet again.

Nothing then will it matter to place me in oblivion –
across your air, your space, your valleys shall pass my wraith,
A pure chord, strong and resonant, shall I be in your ears:
fragrance, light, and colour – whisper, lyric, and sigh:
constantly repeating the essence of my faith.

Land that idolize: prime sorrow among my sorrows:
beloved Filipinas: hear me the parting word.
I bequeath you everything – my family, my affections:
I go where the flourish no slaves, no butchers, no oppressors:
Where faith doesn't kill: where God's the sovereign Lord.

Farewell, my parents, my brothers – fragments of my soul:
Friends of old and playmates in childhood's ravished house:
Offer thanks that I rest from the restless day!
Farewell, sweet foreigner, my crony, my delight!
Creatures I love – farewell! To die is to repose.